

Weimann, Karl-Heinz

A német könyvtártörténetírás és módszerei*

A könyvtártörténetírás Németországban tulajdonképpen csak az újkorban jelent meg. A középkori könyvtártörténethez csak elszórt, véletlen utalásokat, évkönyvekben, krónikákban és más írásokban fellelt említéseket találunk. Összefüggő fejezetek hiányoznak még úgy Németországban, mint Európa többi országában. Az antik kor és a korai kereszténység korának könyvtáiról ad áttekintést Sevillai Isidor, a 7. századi nyugati gót-spanyol püspök és egyházi író: enciklopédiájának, az *Etymologiae libri*-nek néhány fejezetében ad röviden összefoglalást egy-két tényezőről. Természetesen nem tartozik a német könyvtártörténetíráshoz, mégis ő reprezentálja a korai újkor kezdetéig mindazt, ami a könyvtártörténethez összefüggően fennmaradt. Elszórt adatok feldolgozása más szerzőknél csak a reneszánszban jelenik meg.

Könyvtártörténetírás a 16-18. században

Reneszánsz, humanizmus (Lipsius)

Az a fellendülés, mely a könyvtártörténetben is tapasztalható a reneszánsz korában, összefüggésben áll a többi (gazdaság, társadalom, technika, tudomány és művészet) területen tapasztalható alapvető változásokkal. A tudományok felvirágzása, a könyvkiadás számának növekedése – különösen a könyvnyomtatás megjelenésével –, mindenek előtt új könyvtárak nem egyházi területen való alapítása, új olvasóközösség és ismerethordozó formák megjelenése, megerősítik a könyvtárak és történetük iránti érdeklődést.

Az első rövid áttekintést Michael Neander (1525–1595) humanista és klasszikus-filológus adja *Graecae linguae erotemata* (1565) című művében, melyhez bevezetésként egy görög-humanista irodalom- és író-történetet csatol.

* Weimann, Karl-Heinz: Die deutsche Bibliotheksgeschichtsschreibung und ihre Methoden. In: Bibliotheksgeschichte als wissenschaftliche Disziplin. Beiträge zur Theorie und Praxis. Referate des siebten Fortbildungsseminars für Bibliothekare vom 23. bis 25. Januar 1979 in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Hrsg. von Peter Vodosek. Hamburg, 1980, Hauswedell. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 7./ 99–126.

Ebben azon antik és akkori (reneszánsz) könyvtárakra való utalásokat találhatjuk, melyek megőrizték, illetve megőrzik a görög-humanista irodalmat.

Az első önálló könyvtártörténeti alapmű Justus Lipsius (1547–1606) *De bibliothecis syntagma* (1602) című munkája. Bár Lipsius flamand, mégis a német könyvtártörténetírás kezdeteinél említhetjük meg, mivel országa akkoriban a közös birodalomhoz tartozott, s *Germania inferior*-ként fogható fel; és Lipsius sok más kortársával együtt (Erasmus) a Római Birodalom német országrészeiben tevékenykedett. Tartózkodott többek között Kölnben, majd professzorként a jénai egyetemen, később pedig Leidenben és Leuvenben. Műve az antik kor könyvtárainak története. Az antikvitásra való újraeszmélésével, az antik ismeretek felélesztésével illik tematikájában a reneszánsz és a humanizmus korszelleméhez. Lipsius *Syntagmájában* áttekintést ad az antik könyvtárakról az egyiptomi kezdetektől a görögökön keresztül a római könyvtárakig, különös hangsúllyal Alexandriára, Pergamonra és Rómára. Messze túlhaladva Sevillai Isidort, rövid utalásaiban tág panorámát nyújt. Az Isidornál tárgyalt héber és korakeresztény könyvtárakat ő is említi. Utánajár viszont az összes antik szerzőnél elérhető olyan utalással, meg a tulajdonképpeni antik könyvtárakhoz nyújt adalékot. A későbbi könyvtártörténeti írókhoz mérve Lipsius csak egy kezdeti próbálkozás; írása még nem egész, nem megformált. Adatgyűjtemény és elszórt ismeretek felsorolása marad. Mégis az első, aki kiterjedt áttekintést ad és alapot szolgáltat, melyre a későbbiekben építeni lehet. Korának egyik történészeként volt képes Lipsius erre az első nagy forrástanulmányra és összeállításra. Írásának a vele baráti viszonyban lévő Plantin-Moretus nyomdánál való megjelenése tanúskodik műve minőségéről és irányultságáról.

Barokk és felvilágosodás

A következő két évszázadban bontakozik ki a könyvtártörténetírás a modern kutatás- és ábrázolásmódszerek küszöbéig. A 17. században a könyvtártörténetírás területén is a tipikus barokk adatgyűjtés a jellemző, ahogy ezt ebben a korszakban más tudományoknál is megfigyelhetjük, és ami a nagy felzárkózásigény mellett érthető is. Lipsius is részben ide sorolható, bár az antikvitás felé fordulás humanista hangsúlyával. A barokk korszakban a könyvtártörténet tematikusan a későbbi korokig is kiterjed, egészen az akkori jelenig. Bár elsősorban az antikvárius érdeklődéstől vezérelve, s nem a történelmi összefüggések és háttér felkutatásának céljával viszont az egyes könyvtárak ábrázolásánál nem szűkölködik, a pompás állományok kialakulásának és a grófok mint mecénások dicsőítésének a barokk retorika stíluselemeivel megtűzdelt leírásában. A 18. században, a felvilágosodás korában alakult ki először egy kritikusabb álláspont, objektivebb ábrázolással, a tudományosság nagyobb

igényével, nemcsak a külső, hanem az adatoknak a belső könyvtárfejlődés szempontja szerinti elrendezésével is.

Néhány megjegyzés a könyvtártörténethez a könyvtár-elmélet, az írórtörténet és az útirajzok kereteiben. Az új könyvtártörténetírás a barokk és a felvilágosodás korában mindenekelőtt három területen bontakozott ki: egyes könyvtárak részletes ábrázolása; a könyvtárak ábrázolása összességükben; az újonnan keletkező könyvtárelmélet egyes írásokban való megemlítése, az összefoglaló irodalomtörténet és az éppen születő (könyvtári) úti tudósítások. Már Naudé beleszótt számos könyvtártörténeti példát (az antiktól az akkor modern könyvtárakig) korszakalkotó *Advis pour dresser une bibliothèque* (Vélemény egy könyvtár alapításáról) című írásában (1628), hogy megerősítse és illusztrálja könyvtárelméleti fejtegetéseit. Johann Heinrich Hottinger (1620–1667), svájcnémet könyvtárteoretikus, teológus, orientalista, professzor Zürichben és Heidelbergben, *Bibliothecarius quadripartitus* (1664) című írását a korábbi és a jelenlegi könyvtárak rövid alfabetikus listájával egészítette ki (részben a helynév, részben a könyvtár tulajdonneve vagy a könyvtárak tulajdonosának vagy alapítójának neve szerint). Ez a lista nem csak az antik, hanem az újkori könyvtárakhoz is sokrétű történelmi adatot szolgáltat. Az újkori könyvtárak bevonásával Hottinger a Lipsius által kutatott korból indul ki és ezzel – mivel ez Mader és Lomeier előtt történik – a könyvtárkutatás területén is érdemet szerez. Az irodalomtörténeti művek, azaz tudományos művek és szerzők története, vagy a tudománytörténetre vonatkozó művek szoros kapcsolatban állnak a könyvtártörténetről íródott munkákkal. A művek mindkét csoportja tárgyalja mindkét területet, csak különböző hangsúlyokkal. Így az irodalomtörténeti művekben részleteket is találhatunk. Ennek egy kitűnő példája az univerzális ismeretekkel rendelkező Daniel Georg Morhof (1639–1691) *Polihystor, sive notitia auctorum* (1688–92) című munkája; majd a 18. században Georg Christoph Hamberg (1726–1773) *Zuverlässige Nachrichten von dem vornehmsten Schriftstellern, vom Anfange der Welt bis 1500* (Megbízható hírek a világ legelőkelőbb íróiról a kezdetektől 1500-ig).

A könyvek harmadik itt említendő csoportja, a könyvtárlátogatásokkal egybekötött utazásokon készült tudósítások, valamivel kisebb szerepet játszik, ezek most első sorban a könyvtárak akkori állapotát tárgyalják. De itt is találhatunk történelmi utalásokat. Az ilyenfajta munkák leghíresebbjeihez tartoznak Zacharias Conrad von Uffenbach (1683–1734) és Johann Georg Keyssler (1683–1743) útleírásai. Friedrich Karl Hirsching (1762–1800) a könyvtárak alfabetikus jegyzékét állította össze négy kötetben: *Versuch einer Beschreibung sehenswürdiger Bibliotheken Deutschlands, nach alphabetischer Ordnung der Städte* (1786–1791) (Kísérlet Németország megtekintésre méltó könyvtárainak összefoglalására, a városok alfabetikus sorrendje alapján).

A barokk kori egyes könyvtárakra vonatkozó művek (Saubert, Conring)

A barokk korszakban az egyes könyvtárak leírása Németországban kezdődik el. Ezek a munkák azonban még nem az illető könyvtárak történetére vonatkozó monográfiák, sokkal inkább az akkori állapotuk leírása, különös tekintettel állományukra, valamint helyzetük és berendezésük bemutatása. Megtalálhatók a történelmi vonatkozások is, bár nem annyira rendszeressé alakított történetírásként, mint inkább adatok felsorolásának, tények elszórt egymásutániságának formájában. Adatokat találunk az állomány-átvételek kronológiájához és az antik könyvtárakkal való összehasonlításhoz is. A saját könyvtárra való büszkeség, annak dicsőítése, sőt az udvari könyvtárak említésénél a grófok nagyraértékelt támogatásának dicsérete és a költségek kiemelése sem maradhat el (legalább egy precíz katalógusszerű függelékként). Az első ilyen nagyobb lélegzetű mű a nürnbergi városi könyvtár története, melyet könyvtárosa, Johann Saubert (1592-1646) írt *Historia Bibliothecae Norimbergensis* (1643) címmel. A mű az egész irányzatra jellemző utópikus stílusban íródott. Ugyanezt a vonalat követi a híres Hermann Conringnak (1606-1681), a helmstadti tartományi egyetem professzorának tollából származó *De bibliotheca Augusta epistola, quae est in arce Wolfenbütteli* (1661), vagyis a wolfenbütteli Udvari Könyvtár története. További, más könyvtárak történetét igénytelenül összefoglaló munkák még születnek, de az irányzat legyengül és talaját veszti a már a felvilágosodásba történő átmenetet tükröző 1725-ben született munkában, Daniel Ebehart Boring (1690-1753), hannoveri könyvtári titkár történeti áttekintésében, amelyet hercegi könyvtárról írt (*Historischer Nachricht von der Königlichen und Churfürstlichen Bibliothek in Hannover* (1725)).

A felvilágosodáskori könyvtárak bemutatása (Burckhard, Oelrichs)

A felvilágosodás időszakában az egyes könyvtárak monografikus bemutatása ideiglenes csúcspontját éri el Jakob Burckhard (1681-1752) wolfenbütteli udvari könyvtáros *Historia Bibliothecae Augustae, quae Wolfenbütteli est* (1744-46) című művével. Elődeinek pusztá adatfelsorolása helyett sikerült egy valamivel összefüggőbb, zártabb ábrázolási módot megvalósítania. A tudósítás hangvétele objektivebb, kevésbé dicsőítő és kevésbé retorikus lett, bár tulajdonképpen még nem kritikus. A középpontban még mindig a jelen áll; a könyvtár története a mű csak kis részét tölti be. Burckhardnál is még az állományon van a fő hangsúly. A jegyzet és idézetapparátus növekszik. A könyvtárról megjelent összes munkát (Conringgal bezárólag) felsorolja.

Hasonló felsorolási elvek érvényesek Johann Karl Oelrichs (1722-1798) *Entwurf einer Geschichte der Königlichen Bibliothek zu Berlin* (A berlini királyi

könyvtár történetének vázlata (1752)) című művében. Megemlítendő még Gerholz Steigensberger (1741-1787) *Historisch-literarischer Versuch von Entstehung und Aufnahme der kurfürstlichen Bibliothek in München* (Vázlat a müncheni könyvtár keletkezéséről és fogadtatásáról) (1784) című munkája, valamint Olmf Gerhard Tychsens (1734-1815) *Geschichte der öffentlichen Universitäts-Bibliothek ... in Rostock* (A rostocki nyilvános egyetemi könyvtár története) (1790) című műve.

Összesítő könyvtárbevezetések (Mader, Lomeier, Denis)

A 17. és 18. század a könyvtártörténetírásban inkább az egyes könyvtárak ábrázolásának kora. Összesítő munka egyedül Lipsius *Syntagmája* volt (1602), amely azonban kizárólag az antik korra korlátozódott. Az igény azonban egyre inkább növekszik egy általános könyvtártörténeti munka iránt. Joachim Johann Mader (meghalt 1680) ezt a hézagot egy szöveggyűjtemény kiadásával tölti be, melynek címe: *De bibliothecis atque archivis virorum clarissimorum... libelli et commentationes* (1666). A kötet antik korról szóló része Lipsius *Syntagmájának* lenyomatát tartalmazza; az újkori rész különböző szerzők egyes könyvtárakról megjelent publikációjának újrafolyósítását, köztük Paduáról, Velencéről, Rómáról (Vatikán), Budáról, Wolfenbüttelről szóló tanulmányok. Mader maga ír a gyűjteményhez a legendás hírű óbibliai könyvtárakról egy tájékoztatót: *De scriptis et bibliothecis antediluvianis*. E különös dolog a korszak egy kuszált mellékszálából következik (így idéz Hamann is író-történetében özönvíz előtti, óbibliai tudósokat, kezdve Ádámmal; visszavezeti a nyelvek eredetét Ádámmal). A tulajdonképpeni szövegkiadás, az antik és az újkori könyvtárakról szóló tanulmányok kinyomtatása még feltétlen a barokk tudományképhez igazodik. Néhány évvel később Johann Lomeier (meghalt 1694), holland irodalmár egy a világ könyvtárainak történetéről írt zárt monográfiát ír: *De bibliothecis liber singularis* (1669). Mint összegző munka Mader szöveggyűjteményének adatgyűjtését egészíti ki. A kidolgozásban Lomeier Lipsiusra támaszkodik: különösen az irodalom és a szerzők idézésének kötőszavakkal egymáshoz kapcsolt elrendezésében; de Lipsiusszal egy korszaktagolást ad, mely a „sötétebb” korokat (késői népvándorlás korszaka, középkor) is magában foglalja. Mader szöveggyűjteményének egy kibővített kiadásában a 18. század elején, Johann Andoros Schmidt szervezésében újabb könyvtárakról szóló közkezdvelt írásokat vontak be: Mader eredeti kiadásának szövegei (Lipsius és az egyes könyvtárakhoz készült tanulmányok); illetve Richard de Bury *Philobiblon* és Naudé *Advis ...* című kötetének elméleti írása, valamint további írások egyes könyvtárakról; illetve Lomeier összesítése. Eb-

ben a stádiumban marad e tudomány mindaddig, míg Denis a 18. század utolsó negyedében meg nem alkotja az első valóban megformált könyvtártörténetet, amely ezt a nevet már valóban megérdemli.

Az összegző munkák csúcspontja (Denis)

Michael Denis (1729–1800) a könyvtártörténet mint tudományág tulajdonképpeni megalapítóihoz tartozik. Elismert tudós, professzor, költő, jezsuita (1773-ig, a rend feloszlataáig), könyvtáros, majd mint a bécsi császári könyvtár udvari tanácsosa lép a nyilvánosság elé könyv- és könyvtártörténeti írásaival. Könyvtártörténeti főműve a *Einleitung in die Bücherkunde* (Bevezetés a könyvészetbe) (1777–78). Az első rész könyvtártörténeti fejezeteket tartalmaz (100 nagyformátumú oldal). Denis ebben egy összesítő képet ad, mint Lomeier bemutatja az ókortól az újkorig tartó időbeli fejlődést és érzékletes korszakbeosztást nyújt. Lomeierrel ellentétben nála nem összegyűjtött adatok és bizonyító passzusok fősorolásával találkozunk, hanem megszerkesztett, összefüggő ábrázolással. A bizonyító passzusok már csak alátámasztásra és megerősítésre szolgálnak. A legendás hagyományozást (pl. Mader és Lomeier vízözön előtti könyvtárait) kritikus szemlélettel visszautasítja, a mellékes, nem fontos részleteket kihagyja. A fontos dolgokat kiemeli, a fő vonásokat megjelöli. A saját kutatások és vizsgálatok eredményeit is csatolja. Fejezetbeosztása a keleti, a görög, a római könyvtáraktól a korakeresztény, a bizánci, az arab és a nyugati-keresztény könyvtárakon keresztül a reneszánszig, a barokk és a felvilágosodás akkori jelenéig vezet (több fejezetben területi felosztásban: Itália, Franciaország, Spanyolország, Nagy-Britannia, Hollandia, Lengyelország, Oroszország, Németország Ausztriával és a Habsburg országokkal). Az ábrázolásmód sokhelyütt modernként hat. Másrésről viszont hiányzik még egy ma már magától értetődő szempont: a könyvtárigazgatás és -üzemelés-történet összefüggő méltatása; a könyvtáraknak a társadalomba való illeszkedése; funkcióra vonatkozó könyvtártipológia. Mindenesetre itt egy csúcspontra érkezünk el, melyre a további kutatás építhet. Ez az első nagy összesítés. És egyben 150 évre előre az utolsó is. További nagy összegző munkák majd csak a 20. században születnek újra.

Könyvtártörténetírás a 19. században.

Az általános történetírás fejlődése (össztörténet, Történeti Iskola, genetikus történelemfelfogás, pozitívizmus, forráskritika)

A 19. század az újkor korábbi századaitól és a felvilágosodástól eltérően gyors fejlődést produkált a tudományok több területén is. A történettudomány is felvirágzik, a növekvő anyagmennyiség kutatása, felsorolása és hasznosítása kifinomítja módszereit. A 19. században az ún. Történeti Iskola új történeti perspektívákat nyit. Éppúgy elszakad a jelenközpontú pragmatikus történelemfelfogástól, mint a lineáris fejlődés gondolatától. Megpróbálja az egyes korszakokat azok immanens kritériumaiból megérteni. Ehhez jön még a 19. század folyamán egy genetikus történelemfelfogás, mely a történelmi fejlődés törvényeit próbálja kikutatni. Itt lesz látható a feltörekvő természettudományok befolyása. A pozitívizmus különösen a 19. század második felében a hangsúlyt a bizonyítható tények világára helyezi, a rejtett értelmekkel szemben a pozitív adatok újra előtérbe kerülnek. Technikailag és módszertanilag a források már a 18. században előkészített nagymértékű igénybevétele ekkorra magától értetődővé válik. Azonban csak most jelenik meg igazán a forráskritika, a források valóságának kritikája, közléstartalmuk felülvizsgálása és a filológiai iskola és a szövegfilológia következtében a szövegkritika is. Lassacskán a politikatörténet kultúrtörténettel (még nem a társadalomtörténettel) való szoros egybefonódása is köztudottá válik.

A könyvtártörténetírás fejlődése (az egyes tudományok szaktörténete; szakfolyóiratok, részletes leírások a könyvtártörténethez, pozitívizmus)

Az összefoglaló történeti munkák elkészülése mellett virágzik fel a 19. században a szaktörténet is, vagyis az egyes tudományterületek szaktörténetírása. Sok tudományág csak most jelenik meg egyetemi szinten, a 19., sőt részben a 20. században kapnak tanszékeket. Németországban például csak a 19. században lesz a német filológia, a német nyelvtudomány (a nyelvtörténettel együtt) egyetemi szak. A 19. század második felében hozzák létre az első egyetemi tanszékeket a német irodalomtudomány (és irodalomtörténet) számára. Ekkor jelenik meg a világon először a könyvtártudomány egyetemi tanszéke is (a könyvtártörténetet is beleértve): 1886-ban Göttingenben Dzialtzo professzúrája a történelmi segédtudományok keretében. A 19. századi tudományos életének jellemző vonásaihoz tartozik a felvilágosodás idejében beindított és ekkorra teljesen kibontakozott tudományos folyóirat-kiadás. Így ke-

letkeznek a 19. században az első könyvtártudományi folyóiratok (melyek könyvtártörténeti témákat is tárgyalnak). Így maradt fenn a könyvtártörténeti ábrázolások és kutatások egy része a folyóiratcikkekben. Emellett természetesen megmaradt a monográfiák addigi formája. Érdekes a monográfiákkal kapcsolatosan az, hogy a 19. században majdnem csak az egyes könyvtárakról készül tanulmány, az összesítő munkák szinte teljesen hiányoznak. Talán ez a tény megvilágítja azt a meglepő dolgot is, hogy a Történeti Iskolanak (amely az általános történelem kutatásában oly jelentős) a könyvtártörténetírásra alig van hatása. Itt tulajdonképpen egy közvetlen fejlődési vonal húzódik a felvilágosodástól a pozitívizmushoz, melynek közbülső állomásai a Történeti Iskola és a romantikus historizmus. A könyvtártörténet az általános történelemmel és a kultúratörténettel való összekapcsolását, mely a 19. század általános áttekintésénél feltétlenül elvárható lenne, az egyes könyvtárak ábrázolásánál kevésbé tartották fontosnak, de legalábbis nem vették teljes mértékben figyelembe. A 19. század igazi vívmányai a 18. századhoz képest a nagyobb gondosság, a folyamatosan tökéletesedő gyűjtés és ábrázolás, az általános tárgyiasítás és tudományossá tétel, a könyvtárak belső története felé irányuló érdeklődés és a forráskritika átvétele és biztosabb kezelése.

Forráskritika (Wilken)

A forráskritika általános alkalmazása a 19. századi könyvtártörténetírás egyik legfontosabb módszertani újítása. A sokfajta forrás, nemcsak krónikák és évkönyvek, hanem mindenféle dokumentum, oklevelek, akták, levelek, stb. az általános történeti kutatásokba való szisztematikus bevonását már a későbarokk korban előkészítik, az első forráselemzések támogatják, a felvilágosodás korában fokozatosan alkalmazni kezdik, végül az általános történelemből a szaktörténet és a könyvtártörténet is átveszi. Azoknak a helyeknek a puszt felsorolása, ahol említést tesznek egyes könyvtárakról, már régen nem elegendő. De a források konzekvens bevonásával együtt jár azok kritikai vizsgálata is, valódiságuknak, tartalmuk értékének, megbízhatóságának ellenőrzése és fontosságuk mérlegelése. A könyvtártörténetírás forráskritikájának első mestere Friedrich Wilken (1777–1840) történész, egyetemi professzor Heidelbergben, Berlinben és könyvtárvezető mindkét helyen. Kiadja előbb a *Geschichte der Bildung, Beraubung und Vernichtung der alten Heidelbergschen Büchersammlungen* (A régi heidelbergi könyvgyűjtemény kialakulása, kirablása és megsemmisítése) (1817), majd a *Geschichte der Königlichen Bibliothek zu Berlin* (Berlini Királyi Könyvtár története) (1828) című tanulmányát. Az első tanulmányában vezeti be a forráskritikai módszert, bár még korlátozott forrásanyaggal. Tartalmilag még az állománytörténet áll előtérben. A későbbi, berli-

ni könyvtárról írt tanulmányában a forráskritikai módszert már tökéletesebben alkalmazza, a könyvtár története egészében (nemcsak az állományé) áll a középpontban; sőt a kultur- és általános történeti összefüggéseket is tekintetbe veszi valamelyest.

Első könyvtártörténet, könyvtárigazgatástörténet (Ebert)

Időben Wilken két művének megjelenési éve közé esik Friedrich Adolf Ebert (1791-1834) *Geschichte und Beschreibung der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden* (A drezdai nyilvános királyi könyvtár története és leírása) (1822) című tanulmánya. Ebert, aki az újkor legjelentősebb könyvtártörténészei közé tartozik, Schrettingernek írt levele végén a könyvtárigazgatásnak és könyvtártannak tartós helyet biztosít a könyvtártudományon belül. Így nem véletlen, hogy Ebert a könyvtártörténetírásban is a könyvtárigazgatás és könyvtárszervezés fejlődését tolja előtérbe. Ebert előtt a könyvtártörténet középpontjában az állományok állnak. Az, hogy Ebert a könyvtárigazgatás és -szervezés történetét is bevonta, már csak egy további és a döntő lépés egy „belső könyvtártörténet” irányába. Úgy tűnik, Ebert teljesen tudatában van ennek, mikor előszavában azt írja, hogy a drezdai udvari könyvtár története „ha jól tudom, az első próbálkozás, mely a tulajdonképpeni könyvtárigazgatás történetét és egy intézmény belső ügymenetét írja meg”. Az igazgatástörténeti tematika Ebert óta a könyvtártörténetírás integráns része maradt, pedig később újabb témákkal bővítették. Tanulmányával más szempontból is korának csúcspontján áll: ő is érvényesíti a forráskritikát; figyelembe veszi az általános történelemhez és a kultúrtörténethez kapcsolódó vonatkozásokat. Írása a könyvtártörténetben az egyes könyvtárak ábrázolásai között a legkiemelkedőbb lesz. Ha átmenetileg egy elsőbbségi vita alakulna ki Wilken és Ebert módszertani teljesítményei között, akkor műveik megjelenési éveinek összehasonlításával megállapíthatjuk, hogy forráskritikailag Wilken van időben Ebert előtt, az igazgatástörténeti vonatkozásokban pedig Ebert jár előrébb. Denissel együtt Wilken és Ebert a modern könyvtártörténetírás legjelentősebb megalapozói közé tartoznak.

Egyes könyvtárak ábrázolása I. (Wilken, Ebert, Petersen, Ritschl)

A Wilken és Ebert által bevezetett új módszerek és elvek a 19. század könyvtártörténetírásában egyre inkább meghonosodnak. Még ha Ingaz Franz von Mosel (1772-1844) a *Geschichte der k. k. Hofbibliothek zu Wien* (A bécsi császári-királyi udvari könyvtár története) című művével a 18. század ha-

gyományát követi is, Christian Petersen (1802–1872) a *Geschichte der Hamburgischen Bibliothek* (A hamburgi Városi Könyvtár története) (1838) monográfiájában már átveszi a forráskritika és a „belső könyvtártörténetírás” új elveit. Sőt, írását két fejezetre osztja: az egyiket az állománytörténetnek szenteli, a másikat pedig az igazgatástörténetnek. Friedrich Wilhelm Ritschlenek (1806–1876), kora egyik legjelentősebb klasszikus-filológusának, bonni egyetemi professzornak a működésével (itt vezeti később az egyetemi könyvtárat), a filológiai iskola és a közben éretté vált filológiai módszer is kiterjedt a könyvtártörténetírásra. Kutatásait kiterjesztette az antik könyvtári kultúrára is: *Die alexandrinischen Bibliotheken unter den ersten Ptolemäern und die Sammlung der Homerischen Gedichte durch Pisisstratus ... nebst literarhistorischen Zugaben über die Chronologie der Alexandrinischen Bibliothekare* (Az alexandriai könyvtárak az első Ptolemaioszok idején, és a Pisisztratus-féle Homeros-költemények gyűjteménye ... irodalmi adalékokkal az alexandriai könyvtárosok időrendi sorához) (1838).

Egyes könyvtárak ábrázolása II. (Heinemann, Treitschke)

Az egyes könyvtárak történetírásának művészete a 19. század második felében tökéletesedik ki. Ideiglenes csúcspontját Otto von Heinemannnál (1824–1904) éri el. *Die Herzogliche Bibliothek zu Wolfenbüttel* (A Wolfenbütteli fejedelmi könyvtár) című műve, mely első nekirugaszkodásra (1878) csak egy rövid bevezetés lett, a második kiadásban (1894) monumentális művé nőtt. Heinemann a pozitívizmus csúcspontján áll. Minden elődjétől átvesz valamit és tökéletesíti azokat: forráskritika, igazgatástörténet mint belső könyvtártörténet, továbbá állományfejlődés, könyvtárosok élete és hatása, azonkívül külső történet és a kultúr- és szellemtörténettel való kapcsolat mind megtalálható nála. Heinemann késői érett művén kívül még Gottfried Zedler (1860–1945) a marburgi egyetemi könyvtárról és Anders Heusler ismert germanista (1865–1940) a bázeli egyetemi könyvtárról írt korai művei említésre méltók.

Egy egészen másfajta leírást ad Heinrich von Treitschke (1834–1896) a Porosz Évkönyvekben megjelent *Königliche Bibliothek zu Berlin* (A berlini királyi könyvtár) (1885) című tanulmányával. Törekvése tulajdonképpen egy könyvtárpolitikai cél elérése: a berlini könyvtár világrangú nemzeti könyvtárrá való kiépítése. Ennek szükségességét több oldalról is körüljárja (végül aztán el is érte). Treitschke ezt a kultúrpolitikai követelést Poroszország fellendüléséből és a Német Birodalomnak már csak általa hordozott politikai és tudományos vezető hatalmából vezeti le. Ehhez egy rövid áttekintést ad a berlini királyi könyvtár eddigi történetébe és beágyazza azt az egész állam könyvtárainak fejlődésébe. Kontextusba helyezve, merve hézagokat hagyni a részletekben és

a nagy vonalakban történő ábrázolásra való törekvésének jelkép értékű szerepe van a könyvtártörténetírásban: kevesebbet szán egyes könyvtártörténeti adatok felsorolására, annál többet viszont (ahogy ez látszik is a tartalom erősen pártos jellegéből) az egyes könyvtárak jövőbeli integrált tárgyalására a könyvtártörténeti összabrázolás keretein belül.

Összegző leírások (Dziatzko)

Ahogy már fentebb említettük, a német könyvtártörténetírás a 19. században semmilyen összegző leírást nem alkotott. A pozitívizmus sokkal inkább pártolja az egyes jelenségek leírását. Csak a 20. században keletkeznek újra összegző munkák, úgy a nemzetközi, mind a német könyvtártörténetírásban. Bizonyos előjelek és körvonalak már a 19. század végén láthatók: Treitschke központosító és integráló jellegű programírásában és Dziatzko porosz-német könyvtárakhoz írt kiállításkalauzában. Karl Dziatzko (1842–1903) könyvtárvezető Göttingenben és a könyvtártudományok első professzora, 1893-ban nyilvánosságra hozza az általa alapított *Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten* (Könyvtártudományi munkák gyűjteménye) című kötetben az *Entwicklung und gegenwärtiger Stand der wissenschaftlichen Bibliotheken Deutschland, mit besonderer Berücksichtigung Preussens* (Németország tudományos könyvtárainak fejlődése és jelenlegi állapota, különös tekintettel Poroszországra) című rövid információs írását. Az indítók az akkori nemzetközi könyvtárkiállítás Chicagóban, melyhez a porosz kultúrminisztérium utasítására a Berli ni Királyi Könyvtár és más porosz könyvtárak is hozzájárulnak kiállítási tárgyakkal. Dziatzko írása ehhez szolgál bevezetésként és háttérinformációként. A német könyvtártörténetet a kezdetektől a legrövidebb utalásokban, részletek és finomságok nélkül mutatja be, majd nagy porosz könyvtárak ábrázolásával fejei be munkáját, a történetet rövidebbre fogva, inkább az akkori állapotot részletezve. Bár ezzel a német könyvtártörténetírás nem kínál valódi összegző munkát, mégis előjel a 20. századi összegző leírások újbóli megjelenésére.

Könyvtártörténetírás a 20. században

A könyvtárra mint intézményre gyakorolt hatások

A 19. és 20. századi általános, politikai, gazdasági, társadalmi és tudományos változások a könyvtár intézményét és a könyvtártudományt is befolyásolják és megváltoztatják. Sok apró, egészében azonban fontossá váló tényező

feltételezi a könyvtárak változásait is: az iparosítás mint jelentős alap, a termelés erőteljes növekedése az iparosodás korában, a társadalmi össztermelés elosztásának és újraelosztásának problémája és a velejáró társadalmi problémák; a monarchiából köztársaságba való átmenet, a polgári társadalom kiépülése, a munkásosztállyal való kiegészülése, egy kiegyensúlyozottan strukturált munkavállaló réteg kialakulása; a női emancipáció; a politikai pártok megalakulása, a konzervatizmusra való váltás, a liberalizmus és szocializmus születése; a demokratikus és totalitárius irányok kialakulása; a propaganda és ideológia növekvő súlya; a nagyváros, a városi társadalom és életmód megjelenése; a népművelés és szakképzés kibővülése és kiterjedése; a tudományok elkülönülése, új tudományágak keletkezése, a növekvő tudományos specializálódás, a tudomány behatolása az élet számos területére, a kutatás és az irodalom kiterjedése; a könyvkultúra változásai, a könyvkiadás és ezzel párhuzamosan az igények sokrétűvé válása, az olvasók számának ugrásszerű növekedése, teljesen új olvasói rétegek megjelenése; az információs- és dokumentációs rendszer kialakulása. Az összes ilyen faktort nem tudjuk részletesen bemutatni, de a könyvtár intézményére gyakorolt hatásuk magától értetődő. A könyvtár funkciójában, könyvtártípusokban, szervezésben, sőt az elméletben is mélyreható változásokat feltételeztek és hoztak magukkal. A könyvtártörténetírás általános helyzete (új hatások, kontinuitás, újítás és kiegészítés a metodikában és a tematikában).

Mindezek a könyvtár intézményében bekövetkező hatások és változások fokozatosan hatnak egy bizonyos fáziseltolódással a könyvtártörténetírásra is. A könyvtár funkciójának, a könyvtártípusoknak, működésének és szervezésének változásait, valamint ezen változások okait, feltételeit és hátterét is fokozatosan bevonják a könyvtártörténetírás tematikájába. Ezek aztán a könyvtártörténetírás módszerének változásához és kiegészítéséhez vezetnek. Másrészről viszont megvan egy kontinuitás a 19. század vívmányainak, az eddigi metodikai eszközök és a témakatalógus átvételében. A forráskritika megőrzi értékét. A könyvtárak belső története, igazgatásuk története továbbra is a tematikához tartozik (ha szerepük és jelentőségük meg is változik). A neopozitivizmus a 20. század első harmadában is helyet kap még a könyvtártörténetírásban, különösen az egyes könyvtárak ábrázolása esetében. Módszerei és tematikája azonban mindenütt kiegészül. Mindezek előtt a könyvtárfejlődésnek az általános és politikatörténetbe való beágyazásával (ami bizonyos mértékben már a 19. században megtörtént), valamint az egész kultúrtörténettel való összekapcsolással. Ez a szellemtörténettel, a szellemi áramlatok történetével való összekapcsoláshoz vezet, mely különös jelentőséget nyer. További újításként jelenik meg a társadalomtörténettel és szociológiával, valamint a gazdaságtörténettel, az államigazgatás és az állami pénzügy történetével való összekapcsolás. Ezen területeken közös a könyvtártörténet összfejlődésbe való beágyazása, a háttér és kontextus megvilágítása, amely megfelel az egyes könyvtárak törté-

netének a könyvtárak ösztörténetébe való beágyazásával. A könyvtártörténet átfogó ábrázolása, melyet utoljára Denis adott a 18. században, a 20. században modern és aktuális, a könyvtártörténetírás fő műfaja lesz.

Szellemtörténeti irányzat

A két legbefolyásosabb új irányzat a szellemtörténetből és a szociológiából jön. A szellemtörténeti irány hatása korábban jelentkezik. Már a 20. század első negyedében megjelenik, a második negyedében pedig már vezető irányzattá válik (mindenekelőtt a Weimari korszakban, de valamelyest még a Nemzeti Szocialista korszakban is). Különösen a művészettörténetben és az irodalomtörténetben bontakozik ki hatása. Nevezetes képviselői Gundolf és Korff lesznek szimbolikus értékű alakjai. A könyvtártörténetben a szellemi áramlatok történetével való kapcsolat új témákat és a könyvtárfejlődés számos aspektusának elmélyült megértését segíti elő (a könyvtárfejlődés a könyvtártörténet egy százéves témájának számít, mint az állományösszetétel és -használat). A szellemtörténeti látásmód a könyvtárak nagyobb összefüggésekbe való belehelyezéséhez vezet: a könyvtárat már nem különálló szervezatként, hanem szellemi környezetébe ágyazva ábrázolja. A korszakolást objektivizálják (és függetlenítik a grófi-kormányzó személytől, vagy éppen a könyvtáros-hivatalnoktól). A kormányzástörténetet is nagyobb keretek közé helyezik. A szellemtörténeti irányzat ezzel együtt az egyes könyvtárak történetének ábrázolását sem hanyagolja el (pl. Höcker *Geschichte der Universitätsbibliothek zu Berlin* (A berlini egyetemi könyvtár története) 1931), de előtérbe helyezi az összegző leírásokat (csúcspont: Mehl és Hannemann *Deutsche Bibliotheksgeschichte* (Német könyvtártörténet) 1950). Ezen irányzat elméletírói közé tartozik Hermann Blumenthal (*Zum Problem der Bibliotheksgeschichte* (A könyvtártörténet problémájához) 1939), aki a szellemtörténet figyelembevételét nyomatékosan követeli, és Hans-Joachim Koppitz (*Bemerkungen zur Fach Bibliotheksgeschichte in der Bibliothekarausbildung* (Megjegyzések a könyvtártörténet szakhoz a könyvtáros-képzésben) 1973), aki a szellemtörténeti kapcsolódásokon kívül a szociológiai vonatkozásokra is nagy hangsúlyt fektet.

Szociológiai, társadalomtudományi irányzat

A szociológia néhány rész kérdésben egy régóta létező dolog, önálló tudományként azonban csak a 19. században alakul ki, majd a 20. században a humán tudományok sok részterületének egyfajta alaptudományaként lép elő. Az egyes kultúrterületeknek megfelelően kifejlődik a szociológia néhány rész-

területe: például a jog, a vallás-, a művészet-, az irodalom-, a nyelvészológia, stb. Így már a kezdetektől várható volt egy könyvtárszociológia megjelenése is, mely azonban Németországban a 20. század közepéig még alig fejlődik ki. 1954-ben Peter Karstedt, a lübecki könyvtárigazgató utat tör ennek az új irányzatnak *Studien zur Soziologie der Bibliothek* (Tanulmányok a könyvtár szociológiájához) című munkájával. Az előszóban azt írja: „Ha ... a könyvtárszociológiához végzett kutatásaimat közlöm, azt csak azért teszem, mert elképesztett az a paradox tény, hogy a könyvtárat, véleményem szerint első rangú szociológiai jelenséget a szociológiai irodalom éppoly kevéssé tárgyalja, mint amennyire kevés szociológiai gondolatmenet található a könyvtárosi irodalomban.” Majd folytatja, hogy „A könyvtárosok a kutatások mellett a múltban elmulasztják azokat a funkciókat kidolgozni, melyeket a mindenkori társadalmi környezet a könyvtárra és ez arra gyakorol.” Könyvében Karstedt bevezetést ad a könyvtárak történeti szociológiájához, a könyvtár intézményének elvi és szisztematikus szociológiájába és a tudás- és hagyományozás-szociológiába. De kezdetben csak fokozatosan szívárog be a szociológiai látásmód a könyvtártudományba. Az amerikai magatartáskutatás következtében hatással van az ekkor keletkező könyvhasználó-kutatásra. Az osztársadalmi jelenségekre és a társadalmi formációk sorrendjére és szerkezetváltozásaira való vonatkozásban nyeri el jelentőségét a könyvtártörténet számára. Az új irányzat itt is a könyvtárak nagyobb összefüggésekbe való helyezéséhez vezet. A kutatások és ábrázolások témáihoz tartoznak általában a könyvtárak társadalmi feltételei és funkciói, a társadalmi rétegek és struktúrák könyvtárakra gyakorolt hatása és a könyvtárak társadalomra való visszahatása (részletesen: az eltartó, az olvasó és használó, a szerző, a tudós, a könyvtári személyzet, az állomány, a könyv tartalma és a tudományhagyományozás, a kivitelezés, stb. szociológiája). Az 1970-es évek könyvtár-elméletében többek között Peter Vodosek (*Aufgaben einer modernen Bibliotheksgeschichtsschreibung* (A modern könyvtártörténetírás feladatai) 1972) és Tibor Süle (*Geschichte und Bibliotheksgeschichte* (Történelem és könyvtártörténet) 1974) kardoskodik a társadalomtörténeti, szociológiai látásmód alkalmazásáért a könyvtártörténetíráson belül. Egy nyugatnémet könyvtárterv 1978-ban a könyvtártörténet következő kutatási témáit sorolja fel: „1. bizonyos könyvtártípusok, könyvtárállományok és könyvhasználó-módok keletkezésének szocio-ökonómikus faktorai és háttere. 2. Interdependencia a tudományos információ-igények és a különböző korszakok könyvtárai között. 3. A könyvtárosi tevékenység és a professzionalizáció története. 4. Politikai rendszerek és könyvtárrendszerek. 5. Iparosítás és könyvtárak. 6. Tudományos és technikai fejlődés és könyvtárépítés. 7. Kultúrtörténeti korszakok és a könyvtár.”

Marxista irányzat

Különös hangsúlyt kap a marxista könyvtártudományban a könyvtártörténet társadalmi vonatkozásának követelése. Itt különösen a történelmi materializmus marxi tanait és a társadalmi formák és társadalmi korszakok felosztását és sorrendjét követik konzekvensen. A könyvtártörténeti és társadalomtörténeti összefüggést politikai pártossággal és olykor növekvő ortodoxiával ecsetelik. Ezen irányzat példája Wolfgang Mühle (*Zur Geschichte öffentlicher Bibliotheken in Deutschland* (A németországi nyilvános könyvtárak történetéhez) 1970) és Erich Siebert (*Zur Geschichte der Bibliotheken in Deutschland* (A németországi könyvtárak történetéhez) 1977) című munkák szolgálnak. A marxista könyvtártörténetírás közép-európai teoretikusai közül a csehszlovák Jiří Cejpek-et említhetnénk (*Über einige Probleme der marxistischen Bibliotheksgeschichtsschreibung* (A marxista könyvtártörténetírás néhány problémájáról) 1964), és a keletnémet Alexander Greguletz *Geschichte der neueren Bibliotheksgeschichtsschreibung in Deutschland* (A németországi újabb könyvtártörténetírás története) című munkájával (1975).

Új publikációs- és megjelenési formák (folyóiratok, emlékkönyvek, lexikonok, állományjegyzékek, könyvtárkalauzok, képeskönyvek, előadásjegyzetek)

A 19. századtól minden tudományban növekvő mértékben lépnek folyóiratok és folyóirat-tanulmányok a monografikus ábrázolások mellé. Ez a könyvtártudományra és a könyvtártörténetre is érvényes. A könyvtártudományi folyóiratok száma erősen megnövekedett. Könyvtártörténeti leírások és kutatások nagy részben folyóirat-tanulmányokként jelennek meg. A folyóirat-tanulmányokon kívül másfajta tanulmány- és publikációs formáknak is megnő a jelentősége. Különösen az emlékkönyvekben megjelenő írásoké: úgy az ünnepezt személyiségekről mint az intézmények évfordulójának alkalmából írt megemlékezéseké (pl.: az egyetemi jubileumok emlékkönyveiben az illető egyetemi könyvtár történetéről szóló részlet). Jelentős szerepet játszanak a könyvtártörténeti cikkek a könyvtártudományi szaklexikonokban. Így először *Lexikon des gesamten Buchwesens* (A könyves műveltség lexikona, 1935-37), ezt követően a *Lexikon des Buchwesens* (A könyv lexikona, 1952-56), majd a *Lexikon des Bibliothekswesen* (A könyvtárügy lexikona, 1969, megújítva 1974-75). Ezek a lexikonok cikkek tartalmaznak egyes államok könyvtárainról és könyvtártörténetéről (az első még néhány kiemelt könyvtárral rendelkező várossal szóló cikket is). Ehhez a sorhoz tartozik Karl Bader *Lexikon deutscher Bibliothekare* (A német könyvtárosok lexikona, 1925) című munkája. Könyv-

tártörténeti fejezeteket találhatunk az általános könyvtártanhoz írt átfogó tan-könyvekben, többek között Joachim Kirchnernél (*Bibliothekswissenschaft* (Könyvtártudomány) 1951) és Richard Mummendeynél (*Von Büchern und Bibliotheken* (Könyvekről és könyvtárakról) 1950, később többször megjelent). A különlegesebb kivonatok, hagyatékok és speciális állományok nagy kollektív jegyzékei is természetesen könyvtártörténeti információk és adatok tömegét tartalmazzák. Ezen műfaj mintapéldáját kínálja Walter Gebhardt: *Spezialbestände in deutschen Bibliotheken* (Speciális állományok a német könyvtárakban) (1977).

Könyvtártörténetileg fontos helyi és regionális könyvtárkalauzok

Különös jelentősége van a nagy könyvtári képeskönyveknek, melyek történelmi könyvtárpéletekről, könyvtárbelsőkről és az állományról készült képeket ábrázolnak és kommentálják őket: így többek között egy korábbi fejezet az épp említett *Lexikon des Buchwesens*-ben (A könyv lexikona) és később Margarete Baur-Heinhold önálló publikációiban (*Schöne alte Bibliotheken* (Szép régi könyvtárak) 1972) és Winfried Löschburg (*Alte Bibliotheken in Europa* (Európa régi könyvtárai) 1974). Nagy jelentőséget helyeznek az alsó és felsőbb szintű könyvtárosképző helyek írásai is. Itt is könyvtártörténeti tartalmú tanulmányok találhatóak. A tanárok előadásvázlatai és a tanulók ennek megfelelő jegyzetei, továbbá az összegző könyvtártörténeti ábrázolásokhoz tartoznak még a vizsgamunkák (és néha az egyetemi disszertációk) is.

Összegző munkák I. (Milkau, Hessel)

Mіндеzen új publikációs formákon túl központi helyet kap a monográfia is. A monografikus leírások száma a 20. században ugrásszerűen megnövekszik. Az összegző ábrázolás műfaja a 20. században újra megjelenik és különösen nagy jelentőségű lesz. Az egész 19. században az összegző munkák szinte teljes egészében eltűntek. Most 1900 körül újra megjelenik két külső kezdeményezésre írt munkával, egész más összefüggésben: röviddel 1900 előtt Dziatzko, majd nem sokkal 1900 után Milkau tanulmányával. Dziatzko egy chicagói nemzetközi könyvtárkiállítás alkalmából áttekintést adott a porosz-német könyvtárakról, rövid történeti bevezetéssel (1893). Fritz Milkau társszerzője egy *Kultur der Gegenwart* (Napjaink kultúrája) című gyűjteménynek (Paul Hinneberg kiadásában) és a bevezető részben (*Die allgemeinen Grundlagen der Kultur der Gegenwart* (Napjaink kultúrájának alapjai)) átveszi a *Bibliotheken* (A könyvtárak) című részt (1. kiadás 1906). A könyvtárakról,

azok problémáiról, s az összkultúrában való helyükről írt fejtegetéseinek kere- teiben Milkau a világ könyvtárainak történetéről is rövid áttekintést ad. Fonto- sabbak azonban a könyvtártörténetíráshoz fűzött első gondolatai. A fő irány szinte magától értetődően következik a gyűjtemény kiadásának céljából. A könyvtártörténet nem lehet csak az egyes könyvtárak története, hanem a könyvtárfejlődés összefüggéseit is fel kell tárni; nem szabad a részletekbe bele- veszni, hanem követni kell a nagy vonalakat; a könyvtárak szellemét, kifele gyakorolt hatásukat és a tudománytörténet rájuk tett hatását is figyelembe kell venni. Mikor Milkau később a könyvtártudomány kézikönyvét megtervezi, ott is beépíti a könyvtár általános történetét. Még a kézikönyv előtt megjelenik Alfred Hessel *Geschichte der Bibliotheken. Ein Überblick von den Anfängen bis zur Gegenwart* (A könyvtárak története. Áttekintés a kezdetektől a jelenkorig, 1925)* című munkája. Metodikailag Hessel túlnyomó részt még a pozitíviz- mus eszközeivel él. Munkája korábbi részletező tanulmányokra támaszkodik. Összefoglalásokat is ad és figyelembe veszi Milkau követelményeit: áttekintést ad a belső könyvtártörténetről és a közigazgatástörténetről, de kifele is pillant a szellem- és tudománytörténetre. Tartalmilag az újkoron, Nyugat-Európán, egyes nagy könyvtárakon van a hangsúly. Bár Milkau elveit még nem érvénye- sítí tökéletesen (Vorstius lesz majd az első), mégis nagyon nagy jelentősége van Hessel írásának a könyvtártörténetírás fejlődésében: ez az első újra önálló könyvként megjelenő könyvtártörténeti összefoglalás több mint 100 éve, Denis óta.

Összegző munkák II. (Csúcspont: A könyvtártudomány kézikönyve)

A *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* (A könyvtártudomány kéziköny- ve) a német könyvtártudomány ideiglenes csúcspontja lesz. Milkau tervezi meg az 1920-as években, és 1931–42 között jelenik meg 3 kötetben. A harma- dik kötet a könyvtárak világtörténetét tartalmazza. Az átdolgozásnál a könyv- tártörténeti kötet terjedelme duplájára növekszik, két félkötetté bővítik (1955– 57). Ez az eddig létezők közül a legátfogóbb könyvtártörténeti összefoglalás. Az eddig szétszórtan létező anyagokat feldolgozták, a tanulmányokat kiértékelték, további forrásokkal kiegészítették, majd állításaikat igazolták. Az eddigi meto- dikai eszközöket teljességükben átvették, kiegészítették és finomítottak rajta: a neopozitívizmus szolid formában; forráskritika és a kifejtés kritikája; belső könyvtártörténet is, állomány és személyzettörténet; a kultúr- illetve tuda-

* Bárán Dezsőné fordításában: A könyvtárak története. Bp., 1959, OSzK MKM. Füg- gelék: M. Polubojarinov: A szovjet könyvtárügy fejlődése számokban című tanul- mánya. – Rövid részletét mi is közöljük kötetünkben.

mánytörténethez kötése, a szellemtörténet bizonyos hatásai. A geográfiai súlypontot (az antikon és a középkori bizánci és arab könyvtárain kívül) Nyugat-Európa képezi. Kelet- és Dél-Európát, Oroszországot és Amerikát csak futólagosan érinti. Csak egy rövid pillantást vet a más világtájak kultúrállamaira (az európai derivatkultúrákra Amerikában, Dél-Afrikában és Ausztráliában, a régi kultúrnemzetekre Észak-Afrikában és Ázsiában). Hogy egy ilyen átfogó kézikönyv azt az utóbbi fejezetet ilyen röviden elintézi, csak ma tűnhet hiánynak. Akkoriban az is nagy előrehaladás volt, hogy egyáltalán beiktattak ilyen fejezetet. Hogy a társadalmi összefüggéseket kis mértékben vették figyelembe, az is csak ma tűnik fel. Akkoriban a kézikönyv minden szempontból korának legjobbja volt, példaértékű mű. Az adatok megdöbbentő tömege és megbízhatósága azóta is túlszárnyalhatatlan. Hogy egy ilyen átfogó munkát nem képes létrehozni egyetlen ember, az kézenfekvő. A szerzőtársak nagy száma a könyv munkaökonómiai értékét mutatja. A könyvtártörténetírásban először itt alkalmazott csoportmunka is ma már egy gyakran alkalmazott munkabeosztás, mely nagy és komplikált témák specializált és egyben átfogó földolgozásánál elkerülhetetlen.

Összegző munkák III. (Vorstius, Mehl, Weinmann, Buzás)

A könyvtártudomány kézikönyvében a nemzetközi könyvtártörténet monumentális összefoglalásai mellett megjelent néhány rövidebb tankönyvszerű áttekintés. Még a kézikönyv történeti részének megjelenése előtt, piacra kerül Joris Vorstius *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte* (A könyvtártörténet alapjai) című tankönyve (1. kiadás 1935), mely tömör áttekintést nyújt a könyvtártörténetről. Hessel (a században első) összegző munkájából kiindulva alkalmazza Vorstius a Milkau által a századforduló körül felállított elveket, melyek, bár a pozitívizmusból néhány elvet átvesznek, mégis túlmutatnak azon. A szellemtörténet azóta növekvő befolyása is már nagymértékben érzékelhető. Vorstius nemcsak nagy vonalakban dolgozza ki, hanem emellett, a részleteket is több szempontból már Hesselnél jobban kifejti. Nagy korszakokra tagol, de az új-kort egyes századokra is felbontja. Így létrehozott egy tankönyvet, mely több kiadást megélt és melynek a 20. századra vonatkozó részét a szerző halála után Siegsföed Joost átdolgozta és kibővítette. Ernst Mehl *Die deutsche Bibliotheksgeschichte* (A német könyvtártörténet) című munkája Vorstius-szal ellentétben csak egy geográfiai metszetet adott és a *Deutsche Philologie im Aufriss* (A német filológia vázlat, 1. kiadás 1950) című kézikönyv keretein belül jelent meg: egy fejezet ennek első kötetében, germanisztikai téma függelékeként tervezve, egy rövid, de körültekintő összegzés. Itt (és a Kurt Hannemann által szerkesztett 1957-es 2. kiadásban) éri el a szellemtörténeti

iskola könyvtártörténetírásra gyakorolt hatásának csúcspontját, nem utolsó sorban a filológiának a publikációs keretek miatti közelsége folytán.

Az 1950-es évektől az 1970-es évekig a szociológiai-társadalomtörténeti látásmód általában erős befolyást gyakorol a történetírásra és kibővíti annak témakörét. Karl-Heinz Weimann *Bibliotheksgeschichte. Lehrbuch zur Entwicklung und Topographie des Bibliothekswesens* (Könyvtártörténet. Tankönyv a könyvtárak fejlődéséhez és topográfiájához, 1975) című munkájával az összegző műfaj határait is átlépi: a hagyományos metódusok szintézisébe integrálódnak. A külső és belső könyvtártörténet adatait az általános politikátörténeten, a helytörténeten és a társadalomtörténeten, a szellem-, kultúra-, oktatás-, tudomány- és könyvtörténeten keresztül világítják meg. Tartalmilag kettős tagolású: egy elméleti rész összefüggő hosszmetsetben mutatja be a könyvtárak általános fejlődését (struktúrák, funkciók, munkamódok, háttér); egy konkrét topográfiai rész az egyes könyvtárak történetét részletezi (regionális összefüggésben). Ez az absztrakt általános könyvtártörténet a konkrét könyvtárak történetétől való elkülönítése James Thompson *A History of the Principles of Librarianship* (A könyvtárosság története, 1977) című munkájában már csak a könyvtár intézményének absztrakt-általános vonatkozásait tárgyalja, az egyes konkrét könyvtáraktól teljesen eltekintve. Egyes országok könyvtártörténetének új típusát hozza létre Ladislaus Buzás *Deutsche Bibliotheksgeschichte* (Német könyvtártörténetével, 1975-78). Ez már nem egy rövid áttekintés mint Mehl-nél (vagy korábban Dziatzkonál), hanem egy háromkötetes monumentális alkotás, mely *A könyvtártudomány kézikönyvét* közelíti meg, sőt már azon is túlmutat. Ami ott egy mű egy fejezete volt, itt átfogó, önálló művé növekszik, egy könyvsorozat keretein belül. Buzás munkája a közeli jövőre modellt jelentett az ilyenfajta könyvtártörténeti munkák számára. Minden eddig feldolgozottat beépített, kritikusan hozzáállva, nagy összefüggésekbe helyezve. Minden létező metódust, újat és hagyományosat integrált munkájában.

Egyes könyvtárak bemutatása (Milkau, Löffler, Höcher, Hartmann és Füchsel)

Ahogy az összegző munkák a könyvtártörténetírás tipikus formái voltak a 20. században, úgy ezek legfontosabb műfajai maradtak az egyes könyvtárabrázolások. Egyszerűbb részletes könyvtártörténet jelenik meg. Majdnem minden könyvtár leírása elkészül. A 20. század első felében a könyvtártörténetírás pozitívista irányzatát követik, melyet az 1890-es években több tanulmány vezetett be és mely Heinemannal érte el csúcspontját. A neopozitívizmus továbbélése a részletek tömegének felhalmozását, a könyvtárigazgatástörténet komolyabb figyelembevételét, a tények forráskritikai alkalmazása melletti átfogó kiértéke-

lését jelentette. Az anyag természetéből következik, hogy az egyes könyvtárak ábrázolása éppúgy a részletekből él, mint a nagy vonalakban való összegzés. Ez megmagyarázza, miért marad meg ezen a területen a neopozitivista alaptó-
nus (a szó legpozitívabb értelmében), akkor is, ha az 1930-as évekkel a szel-
lemtörténet, az 1960-as és 70-es évekkel a társadalomtörténeti látásmód gya-
korol nagy hatást erre a tudományra. Ehhez a pozitivista és neopozitivista
irányzathoz (ez általános- és szellemtörténeti háttérbe való beágyazással) tar-
toznak Adalbert Hortschansky részletező munkái (*Königliche Bibliothek zu
Berlin* (A berlini királyi könyvtár, 1907)), a könyvtárkalauzok előadásából
összeállítva); Fritz Milkau (*Universitätsbibliothek Breslau* (A wroclawi egyete-
mi könyvtár, 1911)), a régi könyvtárpraxissal való összehasonlítással és annak
kritikus megvilágításával); Wilhelm Erman (*Universitätsbibliothek Bonn* (A
bonni egyetemi könyvtár, 1919)); és Karl Löffler (*Landesbibliothek Stuttgart*
(A stuttgarti országos könyvtár, 1923)). Rudolf Höcher (*Die Universitäts-
bibliothek Berlin. Zu ihrem 100jährigen Bestehen* (A berlini egyetemi könyvtár
100 éves fennállásához, 1931)) című írásával a szellemtörténet hatása az egyes
ábrázolásokban is érezhetővé válik. A II. világháború kitörése előtt nem sokkal
eléri a műfaj újabb csúcspontját a *Geschichte der Göttinger Universitäts-
bibliothek*-el (A göttingeni egyetemi könyvtár története, 1937). A könyv egy
monumentális példamű, átfogó adatanyaggal egy szerzőkollektíva team-
munkájával feldolgozva (Címlap: „A szerzők a göttingeni könyvtárosok”, akik
azonban külön-külön megnevezetlennel maradnak), Karl Julius Hartmann és
Hans Füchsel kiadásában.

Egyes könyvtárábrázolások II. (Pongratz, Buzás)

Bár a II. világháború utáni egyes könyvtárábrázolások metodikailag még a
háború előtti módszerekkel élnek (pl. Rudolf Bülck *Geschichte der Kieler
Universitätsbibliothek* (A kielii egyetemi könyvtár története, 1934–54, 1960-ban
posthumus kiadás), a 20. század második felének további munkái, a pozitivista
és neopozitivista komponens mellé a társadalomtörténetit is hozzáveszik. Bár
a *Geschichte der Universitätsbibliothek Jena* (Jénai egyetemi könyvtár története,
1958) is még a pozitívizmus egy késői alkotása, az adatfelhalmozás kiváló pél-
dája (adat kivonatok és forráslenyomatok egész sorával), már a szellemtörté-
nethez is adalékul szolgál, sőt a társadalom és gazdaságtörténeti nézőpont al-
kalmazását is komolyan veszi. Ez (a még nem kifejezetten marxista) jénai ta-
nulmány az egyes könyvtárábrázolások műfajának új ágának úttörő alkotása.
Ebbe az összefüggésbe tartozik a *Sächsische Landesbibliothek Dresden*
(Drezdai szász tartományi könyvtár, 1956) jubileumi kiadása is történeti feje-
zeteivel. A lipcsei jubileumi emlékkönyv (*Deutsche Bücherei*, Kiad. Helmut

Röttsch, 1962) történeti témájú fejezeteiben a társadalomtörténeti komponst teljességgel bevonja, a marxista felfogásban teljesíti ki. Hasonló a *Deutsche Staatsbibliothek* (Német Állami Könyvtár) jubileumi emlékkönyve is (Horst Kunze kiadásában 1961–65). A régi berlini Porosz Állami Könyvtár 300 éves jubileuma után összesen három történeti áttekintést adott ki, az 1961-es jubileumi évben a Kelet-Berlini emlékkönyv történeti fejezeteit, marxista felfogású történeti vonatkozásait. 1965-ben Eugen Paunel *Die Staatsbibliothek zu Berlin. Ihre Geschichte und Organisation während der ersten zwei Jahrhunderte seit ihrer Eröffnung* (A berlini állami könyvtár története és szervezése a megnyitása utáni első két században), egy (már a háború előtt megkezdett) átfogó forrásmunka az 1661–1871-ig terjedő időszakról pozitivistaszellemtörténeti megközelítésben. És végül 1978-ban a nyugatberlini emlékkönyv *Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz* (A porosz kultúrtulajdon állami könyvtára) ünnepi kiadás az újjáépítés megnyitására Berlinben (Ekkehart Vesper kiadásában, aki a könyvtár 1945 utáni fejlődését is megírta), az 1661–1945 közötti időszakban való fejlődéséről írt bravúros munka, Vieland Schmidt tollából, szétágazó részletek egy nagy panorámába való feldolgozása, többféle metodika felhasználásával. A fontosabb, történeti fejezetet tartalmazó könyvtári emlékkönyvekhez tartoznak továbbá: *Durch der Jahrhunderte Strom. Beiträge zur Geschichte der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt* (Évszázadok viharában. Adalékok a darmstadti tartományi és főiskolai könyvtár történetéhez, 1967), *Die Niedersächsische Landesbibliothek in Hannover* (A hannoveri alsószász tartományi könyvtár, 1976) és *500 Jahre wissenschaftliche Bibliothek in Hamburg* (Az 500 éves hamburgi tudományos könyvtár 1479–1979); *Von der Ratsbücherei zur Staats- und Universitätsbibliothek* (Az állami és egyetemi könyvtár könyvei), Werner Kasper munkája (1979).

Megbecsült helyet érdemel a *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek* (Az osztrák nemzeti könyvtár története) című monumentális munka (Josef Stummvoll kiadása, 1–2. rész, 1968–73). A világ egyik legrégebb és legjelentősebb könyvtára, a bécsi császári könyvtár impozáns anyagot kínál, melyet egy munkacsoport fel is dolgozott. Ez a német nyelvterület könyvtártörténetének eddigi legátfogóbb tanulmánya, mely az egyes könyvtárakat kutatja.

Az 1970-es évek egyes könyvtárakról szóló legújabb munkái közül említésre érdemes még a metodikailag és tematikailag korának csúcán lévő két tanulmány: *Geschichte der Universitätsbibliothek Wien* (A bécsi egyetemi könyvtár története, 1977) az osztrák Walter Pongratz tollából és az NSZK-beli Ladislaus Buzás *Geschichte der Universitätsbibliothek München* (A müncheni egyetemi könyvtár története, 1972) című műve.

Tanulmányok részterületekről I.

A nemzetközi, a nemzeti és a regionális könyvtártörténet összegzésein és az egyes könyvtárakról írt tanulmányokon kívül a 20. században növekvő számban jelennek meg a könyvtártörténet részterületeihez és részaspektusaihoz írt művek. Sok különálló tanulmány jelent meg folyóiratokban, és a nagyobb összefüggések vizsgálatához illően több monográfiát is kiadtak. Így keletkeznek monografikus munkák a könyvtártörténet legkülönbözőbb részterületeihez, részben addig egyáltalán nem tárgyalt témákhoz is.

Tanulmányok részterületekről II.

(Nyilvános könyvtárak: Langfeldt, Mühle, Thauer, Vodosek)

A legjelentősebb ezen részterületek közül a *nyilvános könyvtárak* és a *népi könyvtárak* témája. Meglepő, milyen sokáig hagyták figyelmen kívül a könyvtár intézményének ezen ágát. Ennek több oka is lehetett. Mindenek előtt, hogy maga az ilyen típusú könyvtár viszonylag későn keletkezett, s kezdetben egyáltalán nem érzékelték történeti jelentőségét. Ezenkívül, mert a korai népi könyvtárak nagyon kicsi könyvtárak voltak s így érdemtelennek tűntek arra, hogy történetüket önmagában megírják. Másrészt pedig, mert éppen a 19. században és a 20. század elején uralkodnak el a könyvtártörténetírásban az egyes könyvtárábrázolások. A könyvtártörténeti összegzések újbóli megjelenésével a nyilvános könyvtárak felé irányul a figyelem, ha még nem is különösen nagy mértékben. Ez pedig többek között azzal magyarázható, hogy a könyvtártörténettel foglalkozók sokáig túlnyomó többségben a tudományos intézményekből érkeztek, és a két könyvtáragazat integrálása sokáig nem következett be. A 20. század folyamán aztán létrejön ez az integrálódás és tudatossá is vált. A nyilvános könyvtárak könyvtártörténetéről író szerzők száma is folyamatosan növekszik. Az egyik első átfogó munkát nyújtja Johannes Langfeldt a *Handbuch des Büchereiwesens* (Könyvtárak kézikönyvével, 1965–76). A történeti rész (az 1. félkötetben, 1973-ban lezárva) a világ könyvtárainak általános történetét tárgyalja az előtörténettől (ókor, középkor és korai újkor), a korai történetén keresztül (a felvilágosodás korától), a 19. és 20. századig, első sorban Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, különös tekintettel a német nyelvterületre. Az adatok összegyűjtése ezen munka legfontosabb célja, amit nem értékelhetünk eléggé. Mégis sok minden marad a jövőbeli kutatások számára, hézagokat kell kitölteni, további területeket feldolgozni, szellem- és társadalomtörténeti összefüggéseket megállapítani. *Die Kurze Geschichte öffentlicher Bibliotheken in Deutschland* című monográfiájában (A német nyil-

vános könyvtárak rövid története, 1970) Wolfgang Mühle Közép-Európa egy szűkebb területét foglalja egy tanulmány keretébe (Tanlevél a szaktanulmányok részére, NDK). Új felfogásban tárgyalja a témát Erich Siebert a *Kurze Geschichte der Bibliotheken Deutschlands* (Németország könyvtárainak rövid története) című tanulmányában (1977). Mindkét felfogás szerint szoros kapcsolatban van a nyilvános könyvtárak története a tudományos könyvtárakéval. Ebben rejlik a tanulmányok érdeme. Társadalmi összefüggésekre mutatnak rá (kifejezetten pártosan) marxista interpretációban. A tanlevél rövid és a kézikönyv masszívabb formája között helyezkedik el Wolfgang Thauer és Peter Vodosek munkája: *Geschichte der öffentlichen Bücherei in Deutschland* (A németországi nyilvános könyvtárak története, 1978). Ez a kiegyensúlyozott, átfogó, mégis részleteiben is jól megformált összegző tanulmány tökéletes egységben mutatja be a legfontosabbat: a könyvtárfejlődés adatait, a szervezési formákat és irányzatokat, a heterogén célokat, az általános- és politikátörténet, gazdaságtörténet, szellem- és kultúrtörténet, különösen a könyvtárak szempontjából fontos oktatástörténet és mindenek előtt a társadalomtörténet háttérével. Ebben az ágazatban a forráskritika erősen áttolódik az adatokról a programok, tudósítások, felhívások, pamflettek felülvizsgálatára, melyek kiértékelését részben ezen munkában vitték véghez, részben (a kutatások és előmunkák időközben fejlettebb stádiumában) éppen előkészítették.

Részterületek bemutatása III.

Ezeken a tanulmányokon kívül több kutatást is végeznek az egyes könyvtárak aspektusaihoz, adataihoz, irányzataihoz, a nagy felzárkózás- és feldolgozási igény miatt gyakran a források bibliográfiájával és forráselemzéssel egybekötve. Például Peter Vodosek *Vorformen der öffentlichen Bibliothek* (A nyilvános könyvtár előformái, 1978); Karl-Wolfgang Mirbt *Pioniere der öffentlichen Bibliothek* (A nyilvános könyvtár úttörői, 1969); Wolfgang Mühle *Zur älteren Bücherhallenbewegung als Beginn der deutschen Volksbücherei im Zeitalter des Imperialismus* (A régi könyvtármozgalmak, azaz az imperializmus korabeli német népi könyvtárak kezdetei, 1968), Wolfgang Thauer *Die Bücherhallenbewegung* (A könyvtár-mozgalmak, 1970); Tibor Süle *Bücherei und Ideologie. Politische Aspekte im Richtungsstreit deutscher Volksbibliothekare* (Könyvtár és ideológia; politikai aspektusok a német népi könyvtárosok vitájában, 1972).

Más témákhoz is jelentek meg tanulmányok; például *Regionalbibliotheken der Bundesrepublik Deutschland* (Az NSZK területi könyvtárai) című gyűjteményben (1971) a tudományos városi könyvtárakról és a tartományi könyvtárakról, történeti fejezetekkel. Egyes könyvtártörténeti korszakokat vizsgáltak; például Heinrich Kramm *Deutsche Bibliotheken unter dem Einfluss von*

*Humanismus und Reformation. Ein Beitrag zur deutschen Bildungsgeschichte** (Német könyvtárak a humanizmus és a reformáció hatása alatt, 1938), az 1930-as évekre jellemző szellemtörténeti látásmóddal. A társadalomtörténeti nézőpont aktuálissá teszi az olvasóközönség szokásainak történetét kutató részterületeket is. Ide tartozik például Rolf Engelsing *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500-1800* (A polgár mint olvasó. Az olvasóközönség szokásainak története Németországban 1500-1800-ig, 1974) és Günter Erning *Das Lesen und Lesewut. Beiträge zu Fragen der Lesegeschichte* (Az olvasás és az olvasói láz. Adalékok az olvasóközönség történetének kérdéseire, 1974). A könyvtárosoknak, akiket eddig az egyes könyvtárábrázolások műfajának keretei között említettek meg, most önálló írásokat áldoztak: például Kurt Tantz *Die Bibliothekare der churfürstlichen Bibliothek zu Cölln an der Spree* (A kölni grófi könyvtár könyvtárosai, 1925; a berlini állami könyvtár számára); Richard Schmidbauer *Die Augsburger Stadtbibliothekare durch vier Jahrhunderte* (Az augsburgi városi könyvtárosok négy évszázada, 1963); Richard Mummendey *Die Bibliothekare des wissenschaftlichen Dienstes der Universitätsbibliothek Bonn* (A bonni egyetemi könyvtár tudós könyvtárosai, 1968). Néhány könyvtártörténeti leírás esetében az általános-adminisztratív oldal egészen előtérbe kerülhet, így a belső szervezés, az államigazgatással és pénzügyi igazgatással való kapcsolat, a tulajdonképpeni könyvtárigazgatás és állománytörténet teljesen háttérbe szorul: így Werner Ohnsorge levéltáros írásában, *Zweihundert Jahre Geschichte der Königlichen Bibliothek zu Hannover* (A hannoveri királyi könyvtár 200 éves története, 1962) című munkájában. Emellett rengeteg tanulmány született a könyvtárigazgatás egyes területeihez, a könyvtáráépítés történetéhez, az állománytörténethez, stb. Néhány közülük monográfiaként jelent meg, több pedig újságcikként.

A könyvtártörténetírás története

A német könyvtártörténetírás a korajkori kezdetektől a 20. századig hosszú utat járt be és állandóan fejlődött, maga is történelemmé vált. A publikációk száma (melyből ezen tanulmány kereteiben csak néhányat emeltünk ki), a tematika szélessége, az apróságok tömege, az irányzatok váltakozása, a módszerek sokrétűsége, differenciáltsága és finomítása – mindez már önmagában is a történetírás tárgyává teszi a történetírást. Egy rövid, de nagyon precíz áttekintést ad Hans Lülfiing *Zur Entwicklung der deutschen Bibliotheksgeschichtsschreibung* (A német könyvtártörténetírás fejlődéséhez) című tanulmányában (1942/43). 17. és 18. századi egyes könyvtártörténeti ábrázolások-

* Bevezetését kötetünkben közreadjuk!

kal kezd, a hangsúlyt a 19. és a 20. század elejére helyezi. Írása a klasszikus történettudomány elvein és az 1930-as évek metodikai helyzetén alapszik: pozitívista, forrásokból dolgozó, beágyazva az általános politikatörténetbe, a szellemtörténetbe, a társadalomtörténet első nyomaival. Egy időszakot vizsgál Alexander Greguletz. *Zur Entwicklung der deutschen Bibliotheksgeschichtsschreibung, vom Übergang zur monopolkapitalistischen Entwicklung bis 1945* (A német könyvtártörténetírás fejlődéséhez, a monopolkapitalista fejlődésbe való átmenettől 1945-ig, 1975, Humboldt Egyetem, Berlin) című disszertációjában a 19. század közepétől a 20. század közepéig tartó időszakot vizsgálja, s jobban el tud merülni a részletekben ilyen keretek között, mint Lülfiing, gazdagítja a metodikai eszköztárat a társadalomtudományos komponenssel, a marxista álláspont óvatos interpretációjával. Ezen tanulmány írója mindkét történeti munkának köszönettel tartozik a sokoldalú ösztönzésért.